

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A VARÁZSLÓ CIGÁNY ASSZONY A XVIII. SZÁZADI FORRÁSOKBAN

Az a férfiak uralta közigazgatás, amelyik a XVIII. században a cigányokról a forrásokat létrehozta, elképzelni sem tudta, hogy ez a társadalom esetleg más-képpen is szerveződhet, mint a sajátja és így a nők szerepe is különbözhet benne attól, amit megszokott és természetesnek vett. Ez az oka annak, hogy az összeírók például csak a cigány férfiak foglalkozására voltak kíváncsiak. Pedig a férfiak – szerintük a családfők – foglalkozása korántsem azonos a megélhetési móddal: ez kiderül például egy 1766-ban készült Tolna megyei összeírásból, amely több, kovácsként és muzsikusként számon tartott cigányról is elmondja, hogy feleségeik kéregetéséből élnek.¹ Ez a megjegyzés összevág azzal, amit a modern szociológiai kutatásokból tudunk, hogy tudniillik a cigány családok megélhetése az asszonyok munkáján alapszik.²

Ennek megfelelően a cigány asszonyokról, a csoporton belül betöltött szerepükről nem sok mindent árulnak el közvetlenül a forrásaink. A rendeletek is mindössze az öltözködésükre térnek ki és e tekintetben eltiltják őket egy bizonyos, lepedő-szerű ruhadarab használatától, amelyet olykor köcölének neveznek: ezt némely kutatók, tekintettel a cigányok indiai eredetére, szeretik a színpompás és értékes szárihoz hasonlítani, de sokkal valószínűbb, hogy egy olyan ruhadarabról van szó, amely alkalomadtán védett az időjárás ellen, de szállítóeszközü is szolgált – és emellett nevet is adott a „lepedős cigányoknak”.

Annál több adatot szolgáltatnak a peres iratok a cigány asszonyokról is. Ezekből kiderül, hogy a hatóságok igen gyakran vádolták őket házasságtöréssel, ami miatt rossz színben is feltűnhetnének, ha nem tudnánk: az esetek túlnyomó többségében mindössze arról van szó, hogy a korszakban a cigányok, ellentétben a hatóságokkal, egyáltalán nem érezték szükségét annak, hogy együttélésüket az egyház is megerősítse. Azt is érdekes látni, hogy szinte egyáltalán nem fordulnak elő olyan perek, amelyekben cigányasszonyokat gyermekük elveszejtése miatt vádoltak volna (mindössze egyetlen ilyen perrel találkoztam eddig, de

¹ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye közgyűlési iratai, 1766. fasc. 4. nr. 713.

² Stewart, Michael például az asszonyokhoz a „munka”, „felhalmoz” és „háztartás” fogalmakat társítja. Lásd: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. MTA. Szociológiai Intézet. Szociálpolitikai értesítő, 1994/2. 239. p.

az abban elhangzott vádbeszédből is inkább az tűnik ki, hogy véletlen baleset történhetett és a fiatal cigány nő akkora bánatot mutatott, hogy még a vádat képviselő ügyész sem ragaszkodott a szigorú ítélethez).³

A büntetőperek szempontunkból legérdekesebb csoportja abba enged bepilantást, hogy milyen technikákat alkalmaztak a cigány asszonyok a szükséges javak megszerzése érdekében. Ezen technikák egy részének köszönhetően ugyanis a cigányokat varázslókként tartották számon. Hogy mondandómnak térbeli és időbeli kereteket adjak, álljon itt bevezetésül két idézet:

„...Ezalatt sok nép ment oda, hogy megcsodálja a herceg feleségét, aki tudott jövendőt mondani. És azt is megmondta, hogy az illető mire viszi az élete folyamán, kit szeret, hány gyermeke lesz, jó vagy rossz lesz-e a felesége és más efféléket. Nagyon soknak megmondta az igazságot és akik odamentek jóslatni, kevesen mentek el úgy, hogy meg ne lopták volna őket. Az asszonyok bementek a városba, a fellegrádba, betolakodtak a lakásokba, néhanyan elmentek a boltokba és kínézték, hogy a következő alkalommal majd mit lopnak el.”⁴

„...Vallották, hogy tegnap múlt egy hete, délutáni 3 órakor hét eszméletlen cigány asszonyok a polai helység bírójának udvarában bójóttek, kike közül öten itt fogva vannak; hárman közüllök a szoba ajtóra állottak, a negyedik egy bottal csattogatótt az udvarban és a tanúknak figyelmeket magára vonta, az ötödik pedig a tanúktól kéregetett, a hatodik pedig az útcza felől állott, és ezen fortélyok közben anélkül, hogy a tanúk észrevették volna, a hetedik a szobába bécsúsított és nyitó vassal egy ládát felnyitott és belüle nevezetes summa pénzt elrablott. – A tanúk a sok cigány asszonyokon keresztül vergődén, a szobába bementek és tapasztalták, hogy a pénzes ládárul a rajta volt lábos a földre letéttetett; tüstént a ládának egyik felét emelintették és azt könnyebbnek lenni tapasztalták, mint előbb volt; tüstént a gazdáért szaladtak és haza hívták, aki haza érkezén, tapasztalta, hogy a ládából nevezetes ezüst és papíros pénzek hibáztak. Tüstént ötöd magával a tolvajok után elsietett és minap azokat sokad magokkal meghajtotta: hetvenegy forint ezüst pénz visszakerült, 129 forint pedig nem. A tanúk a cigányokra reá ismertek...”⁵ – Ez utóbbi eljárás általános voltát és a házakba való bejutás módját jól példázza egy hasonló abauji per, amely szerint 1830 februárjában egy Zemplén megyéből való, 30 főből álló cigány csoport négy szekérrel és tíz lóval több falut is felkeresett, ahol a házakba „nagy számmal berohantak és a házban lévöket körülfigyán, mindensféle kérésekkel, kártyahányással, szerencsemondásokkal” lekötötték a figyelmüket és eközben sok pénzt eltulaj-

³ Szepes vármegye levéltára, büntető törvényszéki iratok.

⁴ Heizinger János: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12. Székesfehérvár, 1978. 159. p.

⁵ Zala megyei Levéltár, Törvényszéki iratok, 1831. fasc. 30. nr. 93.

donítottak (érdekes, hogy sehol sem az összes pénzt, hanem mindig csak annak egy részét).⁶

Az ebben a két idézetben leírt eseményeket időben 400 év, térben pedig több száz kilométer választja el egymástól. Szereplőik cigány asszonyok, a férfiak szinte egyáltalán nincsenek jelen. A tér- és időbeli távolság azt sugallja, hogy általánosítható jelenséggel állunk szemben. Mindkét esemény lényege, hogy az asszonyok jóslással, varázslással elvonják a figyelmet és ezáltal értékeket tulajdonítanak el.

Úgy látszik, a cigányasszonyok tettek is annak érdekében, hogy varázsló hírébe kerüljenek. Legalábbis arra utal egy 1778-ból való Abaúj vármegyei per, amelynek során öt abaújkéri cigányasszonyt azzal vádoltak, hogy mérgezett pálinkával megölték a falu bíróját. Az ekkor kihallgatott tanúk szerint az egyik vádlott azzal dicsekedett, hogy „*vagyon olyan botja, hogy ha azt a botot magánál bordja, a törvény meg nem fogja, és hogy fiúve is volna néki olyan, hogy nem félbet ő semmitül semmit.*”⁷ – A kassai seborvos egyébiránt nem találta nyomát a mérgezésnek és a gyanús szerről is, ami az asszonyoknál talált dobozban volt, kiderült, hogy csak török-bors (piper Turcicus).

Ennek alapján azt várnánk, hogy gyakoriak legyenek az olyan boszorkányperek, amelyekben a vádlott cigány asszony – érdekes módon azonban ilyen perek alig fordulnak elő. Tulajdonképpen csak egyetlen klasszikusnak mondható boszorkánypert ismerünk Csongrád megyéből, ahol a vádlott is és a tanúk jó része is biztosan cigány, s amelyben ugyanazok a hiedelem-elemek szerepelnek, amelyeket más boszorkányperekből is jól ismerünk.⁸ A többi per, amelyekben bűbájossággal vádolnak cigány asszonyokat (és mindig csak őket, férfiakat sohasem), első látásra is abban különbözik a klasszikus boszorkányperektől, hogy a vádlottak soha nem a maguk érdekében folyamodtak a varázsláshoz, hanem mindig felkérésre tették azt.

⁶ Abaúj vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, fasc. 41. nr. 21. – Nem tartozik ugyan szorosán a tárgyhoz, de érdemes megjegyezni, hogy a vétkesek közül hét embert börtönöztek be, a többit visszatoloncolták, de mivel a visszatoloncoltak között sok volt a rongyos és mezítelen gyerek, ezért egy szekeret és két lovat meghagytak nekik, valamint pénzt is kaptak útiköltségre, hogy ne kényszerüljenek lopni az úton.

⁷ Abaúj vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, fasc. 7. nr. 19.

⁸ Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek I—III. köt. Budapest, 1970. I. kötet, 280—297. p.

Arany János *A bajusz* című versében⁹ szinte szociológiai pontossággal így veszi sorra azokat, akik számára az egyik faluba megérkező oláh cigány csapat felajánlhatja ilyen jellegű szolgáltatásait:

*Hol lakik dús özvegyasszony,
Kit jó móddal megkoppasszon?
Melyik báznál van eladó
Sári, Panni, Zsuzsi, Kató,
Ki legény után bolondul?
Mert az a jövendölést
Megfizeti ám bolondul!
Kinek esett holmi kára
S van szüksége prófétára...
Ki szeretne gazdagodni,
Könnyű módon pénzhez jutni:
Ásni onnan, hova nem tett:
Vagy ha tett is
A letett kincs
Időközben elszelentett?*

Fő helyen áll tehát e szolgáltatások közül a szerelmi varázslás, amelyet gyakran igényelt a cigányok részéről a környezet. Így például 1728-ban egy Istenadta-lelkű Judit nevű csobaji cigány asszonyt azért ítélte a szabolcsi törvényszék korbácsra és a vármegyéből való kiűzetésre, mert ez egy Gönczi Erzsók nevű leány kérésére – aki egy Szabó Jankó nevű kocsis magához akart hódítani és vele magát elvetetni akarta – egy gombolyagot készített, amelyet a leány kellő módon el is ásott a lóganéjba, ámde ezen nyers fonalból való gombolyag miatt a kiszemelt legény elkezdett dagadni és dagadása csak akkor lohadt le, amikor a cigány asszony kiásta és oldozni kezdte a gombolyagot.¹⁰ 1787-ben hasonló eset miatt állt Miskolc város törvényszéke előtt egy helybéli cigány asszony: neki egy férjet kellett varázsolással rábírnai arra, hogy újra rá merje bízni tékozlónak mondott feleségére az elzárva tartott keresményét. A férj panasza szerint a fiatal cigány asszony a következő „mesterséggel” érte volna el célját: a feleségtől elkért szerszámokkal gödröt ás, beleteszi az ugyancsak elkért ruhákat, fölöttük tüzet rakva megfüstöli azokat. Ámde az átvett ruhadarabokat – összesen csaknem 20 forint értékben – eladta részint egy ruhakereskedőnek, részint pedig a pia-

⁹ Arany János *Összes költeményei*, 1973. I. kötet, 258—259. p.

¹⁰ Schram Ferenc, 1970. II. kötet, 318—321. p.

con, majd mindenféle rossz rongyot megégetett és azt állította, hogy azok a füstölés közben véletlenül elégett ruhák maradványai.¹¹

A XVII. század utolsó éveiben egy kecskeméti asszonynak, aki a Törökországban lévő ura miatt aggódott, olykor tyúktojás, olykor csiga segítségével több alkalommal is azt jósolta egy helybéli cigány asszony – akinek neve sem volt, a források csak úgy emlegetik, hogy a „Czigány János néne” –, hogy az ura jó egészségben van. A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy ezenkívül értett az elveszett pénz felkutatásához, elásott pénz megtalálásához és varázslással azt is el tudta érni, hogy a születendő gyermek fiú legyen, illetve, hogy gyermektelen nőnek gyermeke szülessék – ez utóbbiért az egyik tanú szerint „*eleget is bordott bolmi adomány*” egy neki hitelt adó asszonytól.¹² Egy másik, 1686-ban ugyanezen cigány asszony ellen folytatott perből az is kiderül, hogy egy kárvallott asszonynak azt tanácsolta: egy békát elevenen töltsön meg kölessel, majd főzze meg fazékban és a kára megtérül.¹³

Csupa olyan dologban tudtak segíteni tehát a varázsló cigány asszonyok, amelyek rendkívül fontosak voltak a korabeli emberek számára. És bár az eddig feltárt perek száma viszonylag csekély, az igény általános voltát jól mutatja egy 1802-ben kelt helytartótanácsi rendelet, amely Abaúj vármegyéből származó panaszok alapján olyan cigányokra hívta fel a figyelmet, akik szerencsemondás és elrejtett kincs felfedezése ürügyén szerte az országban kóborolnak és az egyszerű embereket becsapják.¹⁴

Hogy hogyan is történt az elásott kincs megtalálása és milyen jövedelmet jelentett ez a kincslátó varázslónak, arra a legjobb példa annak Cigány Meláknénak az esete, aki ellen 1752-ben indított büntetőpert Bihar vármegye magisztrátusa.¹⁵ A perben felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvek szerint ez a cigányszony Berettyóújfaluban két házba is betért és felajánlotta az otthon lévő asszo-

¹¹ B-A-Z. m. Lt. IV. 1501/b. (Miskolc város levéltára, büntetőperes iratok), IX. nr. 527. – Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a cigány asszony azzal védekezett: a panaszos felesége bízta meg őt bizonyos jutalék fejében a ruhaneműek értékesítésével. Ez akár valóban így is történhetett, hiszen illenék a férj által a tékozló feleségről felvázolt képhez. Szempontunkból azonban nem a valóság kiderítése a fontos, hanem az a tény, hogy egy cigány asszony vádolható volt efféle „mesterséggel”, illetve, hogy a vádat a törvényszék komolyan vette, tehát hihetőnek tartotta.

¹² Schram Ferenc, 1970. II. kötet, 458–459. p.

¹³ Iványosi-Szabó Tibor: A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591–1711). Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Forrásközlések I. Kecskemét, 1996. 129. p.

¹⁴ Torna vármegye levéltára, Salamon Pál levéltáros által gilyűjtött iratok.

¹⁵ Bihar vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, nr. 54.

nyoknak, hogy megtalálja a portán elrejtett kincseket. Igen figyelemre méltó, ahogyan a háziak bizalmát megnyerte: az egyik helyen kért és kapott egy fekete tyúkot és egy pénzdarabot, amelyet azonnal a tyúk torkába dugott és persze elvitte magával a tyúkot; a másik helyen pedig ásni kezdett és felmutatott néhány penészes pénzdarabot, mintha éppen ott és akkor találta volna, ezzel is bizonyítani akarván a képességeit. Az ilyen módon „megtalált” pénzből mind a két helyen hagyott egy-egy darabot, azzal az utasítással, hogy vasárnap el kell azokat vinni a templomba és fel kell ajánlani Isten nevében. Nyilván így akarta még jobban megnyerni a háziak bizalmát – és így akart időt is nyerni magának, mert állítása szerint addig a kincset nem lehet felvenni, amíg a felajánlás meg nem történik. Azzal is bizalmat ébresztett, hogy volt egy eszköze a kincs meglátására és megtalálására, „*amely mintegy kisdud tányér nagyságú, sárga vala és fényes markolatja lévén*”. A háziak mindkét helyen hittek is neki és minden odaadtak, amit csak kért: az egyik helyen például ezüsttel varrott nyakkravallót, patyolat ingvállat, gyöngyös tűt, párnahuzatot, lepedőt, inget, lábravallót, egy font borsot, kendert és lent, vajat, készpénzt, új zsákot, szűnyoghálót – összesen körülbelül 24 forint értékben (amely összeg, s ezt más perekből pontosan megtudhatjuk, három-négy olyan ló értékével volt egyenlő, amilyeneket a cigányok a vásárokon csereberéltek). Elásott kincs természetesen nem volt, a cigányasszony másnapra elszökött és csak véletlenül fogták el Debrecenben. – Láthatjuk tehát, hogy az effajta kincstalálás az azt gyakorló cigány asszonyok számára valóban *mesterség* volt: aki gyakorolta, rendelkezett a megfelelő eszközökkel (és nemcsak tényleges szerszámokkal, hanem lélektani eszközökkel is: épített áldozatainak a kincs utáni vágyára, biztos szemmel mérte fel vallásos és babonás voltukat), s megélhetési módot (nem is akármilyet) jelentett.

Milyen következtetéseket vonhatunk le ezekből a történetekből?

Először is: ilyen jellegű adataink cigány férfiakra nincsenek, csak asszonyokra, ennél fogva bátran megállapíthatjuk, hogy jellegzetes női „mesterségekkel” állunk szemben, amelyet csak cigány asszonyok gyakoroltak. Az is nyilvánvaló az ezen mesterségek gyakorlása révén összegyűjthető adományok nagyságából, hogy a varázslás a többi jellegzetes cigány mesterséghez képest igen jövedelmező volt, s ezáltal a csoport megélhetésének a valódi alapjául szolgált – eszerint tehát történeti módszerekkel is igazolhatjuk a modern szociológiának a fentebb idézett állítását.

Hogyan helyezhető el végül a cigány életmódnak és jellegzetes foglalkozásoknak a rokon tudományok segítségével is rekonstruálható rendszerébe a cigány asszonyok varázslása?

Michael Stewart idézi – jóllehet teljesen nem fogadja el – azt a véleménye szerint több szerzőnek a cigány gazdasággal foglalkozó írásában is feltűnő gondolatot, mely szerint a nem cigányok a cigányok természetadta erőforrásai, akiket az utóbbiak ugyanúgy aknáznak ki, mint ahogyan más népek a természeti erőforrásokat.¹⁶ Érdeemes pedig ezt a gondolatot továbbvinni, mert elvileg levelezhető lenne belőle minden cigány foglalkozás, egyebek mellett az asszonyoké is. Szintén a már idézett szociológus szerző állapítja meg, hogy „*A cigányok által büszkén emlegetett és kifejezetten sajátjuknak érzett munkák közé tartozik a gyűjtögetés, a koldulás, az üzletelés és a lopás.*” Majd hozzáteszi: „*A gyűjtögetés és a szerzés más formái, a koldulás vagy lopás között nem húzódik éles határvonal.*”¹⁷

Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a természeti környezet egyszerű kihasználása a gyűjtögetés (amelynek bizonyos szempontból a legérdekesebb fajtája, mivel mesterségszerűen gyakorolták, például az aranymosás): ugyanez a gyűjtögetés azonban a – nem cigány – társadalmi környezetben nem más, mint lopás. Mivel azonban ennek a társadalmi környezet szinte minden téren ellenáll és bünteti, szükség van különféle stratégiákra és technikákra. A legkézenfekvőbb az olyan javak összegyűjtése, amelyekre már nincs szüksége a környezetnek. Ezek egy része közvetlenül hasznosítható (például az elhullott állatok húsa), más része bizonyos fokú feldolgozást igényel, azaz a környezet által valamilyen fokon keresett terméket kell belőlük létrehozni – ezzel magyarázható például a kovácmesterség, a lótarás, a teknővájás is.

Azokat a szükséges javakat azonban, amelyekről a környezet nem mond le, el kell kérni (és ez a kéregetés magyarázata), vagy pedig valami ellenértéket kell értük adni. Az ellenérték lehet termék (például a kovácmunka vagy famunka, amelyek anyaga azonban sohasem vásárlás, hanem mindig gyűjtögetés eredménye), de lehet szolgáltatás is (amilyen például az üstfoldozás, vagy a környezet által legnagyobb mértékben igényelt muzsikálás: ennek az igénynek a következménye, hogy a muzsikus cigányok képezik a cigányság leginkább beilleszkedett rétegét).

És ezen a ponton kerül ismét a látóterünkbe a cigány asszonyok által – és csakis általuk – gyakorolt varázslás. Mégpedig kettős viszonylatban: egyrészt úgy, hogy szolgáltatásnak minősíthetjük, amely iránt a nem cigány környezet bizonyos elemei részéről tényleges kereslet mutatkozott (ha nem is olyan mértékben, amint azt a muzsikálás esetében tapasztalhatjuk). Valamilyen módon ki-

¹⁶ Stewart, Michael, 1994. 24. p. Az általa e tekintetben hivatkozott szerzők: Piasere, Okely, Sutherland, Salo.

¹⁷ Stewart, Michael, 1994. 132. és 134. p.

szolgáltatott elemekről van szó, akiket a féltés, a szerelem, a mohóság, a valami után való vágy, vagy egyszerűen csak a kíváncsiság tett kiszolgáltatottá. Ezek valóban igényelték ezt a szolgáltatást és hajlandók voltak olykor busásan meg is fizetni azt. (Azt is meg kell jegyezni itt, hogy talán nem véletlenül hasonlítható a az asszonyok varázsolása a férfiak muzsikálásához ebből a szempontból sem: hiszen az ember nagyon kiszolgáltatott – vagy más nézőpontból: bőkezű és felelőtlen – tud lenni a kocsmában, a muzsikálás leggyakoribb helyszínén.)

Másrészt azonban a varázsolás, illetve annak felajánlása egyúttal stratégia is, amelynek segítségével – és ismét csak építve az emberi gyarlóságra – a cigányoknak alkalmuk nyílt bejutni az előlük legtöbbször szigorúan elzárt parasztportára (vagy egyenesen a parasztporta „kereste fel” őket), ahol mintha csak a természetben tennék, szabadon összegyűjthették a szükséges javakat.

Így nyer értelmet a fentebb idézett szociológiai megfigyelés a gyűjtögetés és a szerzés más formái, például a lopás közötti határvonal elmosódásáról.

A varázsolást, bármelyik aspektusból tekintjük is, a hatóság az emberek megtévesztésének ítélte és ezért szigorúan tiltotta: nem véletlen, hogy előfordulásával csak a büntetőperekben találkozunk, mint ahogyan az sem véletlen, hogy a XIX. század első felében a cigány asszonyok már csupa, a környezet által már elismert foglalkozást űznek (amilyen a madzagkészítés, a seprűkötés, a tapasztás és hasonló), legalábbis az összeírások szerint.

Végezetül azt is megállapíthatjuk, hogy a varázsoló cigány asszonyok ellen indított büntetőperекből rekonstruálható hiedelemvilágnak – és itt megint csak önmagától kínálkozik a cigányok muzsikálásával való összehasonlítás – semmi köze nincs a cigány hiedelemvilághoz, hanem mindig a nem cigány környezet hiedelmei ismerhetők meg a segítségükkel.